

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ КОНТРАСТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

УДК 811.112

СЕМАНТИЧНА І ФОРМАЛЬНА МОДИФІКАЦІЯ СЛОВНИКОВИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ**Ляшук А. М.**

Проаналізовано принципи семантичної та формальної модифікації фразеологічних одиниць, які розглядаються як джерела мовних інновацій. Досліджено процес актуалізації потенційних сем у семантичній структурі фразеологічної одиниці. Розглянуто природу виникнення відфразеологічних одиниць.

Ключові слова: семантична та формальна модифікації, потенційна сема, фразеологічна одиниця, відфразеологічна одиниця.

Проанализированы принципы семантической и формальной модификации фразеологических единиц, рассматриваемые как источник языковых инноваций. Исследован процесс актуализации потенциальных сем в семантической структуре фразеологической единицы. Рассмотрена природа образования отфразеологических единиц.

Ключевые слова: семантическая и формальная модификация, фразеологическая единица, потенциальная сема, отфразеологическая единица.

The paper explores the principles of semantic and formal phraseological modifications as a source of the linguistic innovations. The study is concerned with the process of the potential seme realization in the semantic structure of a phraseme. The nature of the phraseological ized formation is described.

Key words: semantic and formal modification, phraseological unit, potential seme, off-phraseologicalized unit.

Предметом сучасних досліджень є саме змістова складова процесів відфразеологічного утворення нових одиниць мовної системи, які забезпечують розвиток лексичної та фразеологічної систем у сучасній мові. До активних способів регулярного поповнення та збагачення лексичного та фразеологічних фондів мови відноситься утворення слів на основі вже існуючих у мові фразеологічних одиниць у результаті динамічних процесів усередині фразеологічного складу мови. Необхідність вивчення та опису нових лексичних і похідних фразеологічних одиниць у словниковому складі мови викликана високою увагою сучасної лінгвістики до аналізу процесів неологізації у різних мовних системах. Відфразеологічні утворення (термін М. А. Алексєнко, Т. П. Белоусової, О. І. Літвіннікова) аналізуються як з погляду зовнішнього, так і внутрішнього творення нового елементу мовної системи.

Теоретичні передумови лінгвістичного дослідження типології відфразотворення закладені у роботах російських, зарубіжних та українських вчених, таких як М. Ф. Аліференко, О. С. Ахманова, А. М. Бушуй, В. В. Виноградов, В. М. Мокієнко, А. В. Петров, М. М. Шанський, Stubbs, Weinreich та ін., які відносять процес утворення інновації на базі мотивуючого фразеологізму до найбільш динамічних сфер мовної системи.

Досліджувані мовні зміни лексичних одиниць зумовлюються насамперед потребами мовної комунікації і полягають у зміні форми мовної реалізації одиниці при повному чи частковому збереженні старої функції. Семантична і формальна модифікація існуючих словникових одиниць відбувається шляхом часткової зміни форми старого знаку, яка супроводжується частковою зміною старого значення [6, с. 180], у результаті якої мовний елемент набуває нових властивостей. Функціональна трансформація мовного знака, пов'язана з модифікацією його плану змісту як при збереженні, так і зміні плану вираження, є механізмом формування нових

лексико-семантичних варіантів існуючих у мові слів. Формування такого роду інновацій є “реалізацією принципу лексичної економії у межах будь-якої мови” [5, с. 48].

У результаті семантичної та формальної модифікації, часто редукції, багатокомпонентного фразеологічного виразу у мові з’являється нова цільноформлена лексична одиниця, яка отримує здатність самостійного відтворення і бере на себе значення всього фразеологізму, проте також може набувати значення, яке не зафіксовано у семантичній структурі фразеологізму. Редуковані одиниці мають усі ознаки звичайного слова: служать для називання предметів, явищ, ознак, станів, виокремлюються у мовленні, вільно відтворюються, мають лексичне і граматичне значення тощо. Попри свою формальну модифікованість редуковане слово зберігає ту ж саму внутрішню форму, що і вихідне слово, тобто вказує на той самий денотат, проте новоутворена форма отримує додаткового конотативного забарвлення. Унаслідок семантичного зміщення слово може набувати зовсім іншого, навіть протилежного, значення. На позначення процесу утворення нового слова на основі вже наявного фразеологізму, шляхом відсічення одного чи більше компонентів від мотивуючого фразеологізму, у лінгвістиці використовуються терміни: універбація, імплікація, еліптичний словотвір, опущення (М. Шанський), вивільнення (О. Марциківська), вичленювання (Р. Попов, В. Ужченко), компресія (І. Устименко), семантична конденсація (В. Мокієнко, І. Устименко), регенерація (В. Янцен). Як варіант семантичної модифікації – внутрішнього фразеотворення – розглядається імплікація, що передбачає зменшення кількості компонентів у структурі мовної одиниці і може привести до зміни природи похідної одиниці. У мотивуючого фразеологізму і похідної одиниці змінюються план змісту і у мовній системі виникає новий мовний елемент з новим індивідуальним значенням. Метою семантичного розгляду мотивованих фразеологізмами лексичних одиниць є розкриття їх змістового наповнення з опорою на значення мотивуючих фразеологізмів. Механізм тлумачення відфразеологізму полягає: у введенні самого фразеологізму у форму тлумачення; тлумаченні похідного елемента за допомогою іншого слова, яке у свою чергу семантизується із залученням фразеологізма (відсилочні визначення синонімічного типу); за допомогою типових словотвірних визначень; тлумачаться описово.

О. С. Ахманова вказує, що у слів, які входять до складу фразеологічної одиниці, виникають нові значення, сперш “потенційні”, нібито “поглинуті” сумарним значенням складного номінативного цілого, але здатні актуалізуватися, виокремлюватися і отримати властивість самостійного відтворення [1, с. 170]. Тому до специфічних способів утворення нових слів у мові на основі фразеологічних одиниць відносимо процес виокремлення із складу фразеологізму одного з його компонентів, який отримує статус самостійної лексики і надалі маніфестує семантичне значення похідного фразеологізму, наприклад: **виводити з себе / з терпіння / з рівноваги** (дратувати) → **вивести; ходити у дітках** (незаміжня) → **у дітках** → **дівувати**. Потенційні семи не осмислюються як істотні при ізольованому використанні первинної номінації, але здатні актуалізуватися у вторинній номінації, і ця здатність є невід’ємною передумовою виникнення відфразеологічної одиниці.

В. Н. Телія (1976) та В. А. Коробейнікова (1980) вважають, що у значення слів входять тільки ті потенційні семи, які пов’язані зі сталими асоціаціями і завдяки яким розвиваються вторинні номінації. Проте О. С. Ахманова розділяє думку Ф. А. Літвина про те, що семантичні елементи, які характеризують слово, є потенційними у сенсі того, що вони задають найбільш загальні ознаки можливого референта слова і установлюють діапазон його можливого використання. Цієї ж позиції притримувався В. Г. Гак, який вказував, що потенційні якості предметів можуть відобразитися у значенні слова у вигляді потенційних сем, які можуть актуалізуватися у певних умовах, зумовлюючи можливість співвідношення слів, чи приводять до зсувів у значеннях слів [2, с. 96]. Відповідно потенційні семи можуть бути генеративними для результатів вторинної номінації фразеологізмів.

Семантична структура відфразеологізмів частково включає семи мотивуючої лексики й актуалізовані потенційні семи, що викликають істотні зміни у всій структурі значення і відбивають специфічні характеристики нового денотату, тобто маніфестують ознаки нового явища реальної дійсності. Наприклад, англійський фразеологізм **to watch the clock** – марнувати час, вичікуючи кінця робочого дня – включає у

своїй семантичній структурі наступні компоненти: *'to keep', 'looking', 'time', 'clock', 'watch', 'because', 'bored', 'want', 'smth', 'to end'*. Потенційними семами цієї мовної одиниці є семи *'процес'* та *'особа'*, які реалізуються у відфразеологічних інноваціях **clockwatching** та **clock-watcher** відповідно. У семантичній структурі нової лексичної одиниці **clockwatching** з'являються диференційні семи, не притаманні мотивуючій основі: *'practice', 'not', 'concentrating', 'on work'*, та фіксуються елементи значення мотивуючого фразеологізму: *'because', 'wish', 'time', 'to stop'*.

Мотивуючі та похідні фразеологізми розкривають подібну семантику, проте розрізняються категоріальним значенням, оскільки відносяться до різних частин мови. У семантичній структурі мовної одиниці фіксується нова категоріальна сема. Найбільш продуктивними семантичними моделями є процесуальні та предметні / об'єктні відфразеологізми, вживані на позначення стану чи процесу та виконавця дії. Наприклад: **to make a trouble** → **troublemaker** → **troublemaking**; **money makes a man** → **money-maker**; **сопли їсти** – **соплеїд**; **говорити на Ви** → **виками**.

Проте можливим є також процес утворення процесуального фразеологізму від предметного. Наприклад, актуалізуючи потенційну сему *'гаряче доводитьи'* предметна фразеологічна одиниця української мови з **піною біля рота** утворює процесуальний відфразеологізм **пінитися** вже із новим значенням *'злитися'*.

Значення похідної лексеми включає значення мотивуючого фразеологізму і може розглядатися як імпліцитна та експліцитна актуалізація, концептуальна організація якої включає наступні елементи: значення мотивуючого фразеологізму – імпліцитний / експліцитний актуалізатор (від англ. *implicit agent of actualization*) – новоутворення – актуалізована сема. В. Янцен стверджує, що нове слово виникає у мові внаслідок появи в одного з компонентів фразеологізму, що не має самостійної предметної та понятійної віднесеності, нових семантичних ознак замість тих, що раніше були ним втрачені, з одночасним вичленовуванням його зі складу фразеологізму [7, с. 65]. Наприклад: **вляпатися в історію** – вляпатися (імплікація), **причепитися як банний лист** – банний лист; **лити як з відра** – як з відра; **бідний як церковна миша** – церковна миша; **ведмежа послуга** – робити ведмежу послугу (експлікація).

Аналізуючи складність фразеологічної номінації, А. В. Кунін пояснює її різноморфністю фразеологічних одиниць, поєднанням у них слів з різними типами значень, багатством внутрішньої форми і конотації [4, с. 25]. Однією з особливостей фразеологічної номінації А. В. Кунін називає утворення третинної номінації.

Семантичні зрушення у значення лексичних компонентів, стійкість та репродуктивність (третинна номінація) – взаємопов'язані, універсальні і відмінні ознаки фразеологізмів. Третинна номінація є однією з особливостей фразеологічної номінації, сутність якої полягає у тому, що від ФО, які є одиницями вторинної номінації, утворюються фразеологізми-деривати, значення яких детерміновані значеннями їх фразеологічних прототипів [4, с. 130]. Часто ФО третинної номінації (відфраземна неологізація) утворюються у результаті оказіонального використання у мовленні і, навіть закріпившись у мові як повноцінна лексична одиниця, ці похідні характеризуються яскраво вираженим мовленнєвим забарвленням і зберігають емоційну виразність, проте нерідко відфразеологічні деривати фіксуються саме у неформальному мовленні. Наприклад, фразеологічне значення виразу **to cook / to fry** → **підсмажити** (на електричному стільці) використовується у значенні **готувати, фальсифікувати**. Це семантичне значення ФО маніфестується семами *'plot'* та *'improvise'*. У випадку, якщо ми говоримо про докази, які явно є підготовленими, нечесними, то використовуємо фразеологічну одиницю **cooked-up**. Відфразеологічна одиниця **cooked-up** утворена на основі уже існуючої ФО у результаті третинної номінації лексеми **to cook** і отримала у мові своє власне індивідуальне значення – "сфабриковано". До цієї групи одиниць також відноситься вираз **to cook the books**, який розкриває значення підробки рахунків у бухгалтерському обліку, про що свідчать семантичні компоненти *'cheat', 'bookkeeping', 'make', 'account', 'balance'*.

Таким чином, частково відфразеологічна деривація залежить від частотності вживання фразеологізмів, особливо тих, які характеризуються високою емотивністю та образністю і використовуються з метою оцінювання. При частому вживанні фразеологічної одиниці зникає потреба відтворення фразеологізму повністю і можливе виокремлення та використання одного його компонента, який найповніше

маніфестує значення фразеологічної одиниці для точного та образного реферування поняття.

Аналіз відфразеологічної лексики дозволяє виявити і прослідкувати змістові та структурні зв'язки між мотивуючими фразеологізмами і похідними одиницями та вказує на те, що похідні лексеми часто мають яскраво виражене розмовне забарвлення і зберігають емоційну виразність, що маніфестується потенційною семою у семантичній структурі відфразеологічної одиниці. Нові слова утворені на основі вже існуючих у мові фразеологічних одиниць є результатом динамічних процесів у мові, заповнюють лакуни мовної системи і реалізують невикористані потенційні можливості, закладені у семантичній структурі мотивуючого фразеологізму.

Головною причиною модифікацій фразеологічних одиниць є необхідність конкретизації їх значень, прагнення пов'язати семантичне та емоційне значення із конкретними умовами контексту. Формальні і семантичні трансформації відбуваються на рівні змін зовнішньої форми нарізнооформленої одиниці, що впливає на її семантичне наповнення. Фразеологічні одиниці як елементи мовної системи не є статичними і проявляють тенденцію до саморозвитку шляхом утворення якісно нових елементів, які збагачують фразеологічну систему мови.

Література

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М., 1957. – 295 с.
2. Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания / В. Г. Гак // Семантическая структура слова. Психолінгвістическіе исследования. – М. : Наука, 1971. – С. 78–95.
3. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка : учеб. для интов и фак. иностр. яз. / А. В. Кунин. – 2-е изд., перераб. – М. : Высшая школа ; Дубна : Изд. центр “Феникс”, 1996.
4. Левицкий А. Э. Явление функциональной переориентации языковых единиц / А. Э. Левицкий // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 1999. – Т. 2, № 1. – С. 48–53.
5. Мороховский А. Н. Избранные труды : монография / А. Н. Мороховский ; сост., общ. ред. и вступ. статья О. П. Воробьёвой. – К. : Изд. центр КНЛУ, 2011. – 590 с.
6. Янцен В. К. О деривационных связях между фразеологизмом и словом / В. К. Янцен // Вопросы структуры и функционирования языка. – Томск, 1986. – Вып. 3. – С. 63–70.